

ÇEVRE ÜLKELERİN BORÇ KRİZİNİN ELEŞTİREL DEĞERLENDİRMESİ A CRITICAL ASSESSMENT OF THE DEBT CRISIS OF PERIPHERY COUNTRIES

Arş. Gör. Duygu ÖZTÜRK

Mersin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

ORCID NO: 0000-0003-0623-6850

ÖZET

Çevre ülkelerin borç krizlerinin ağırlaştığı yıllar ile neoliberal paradigma değişiminin yaşandığı dönem örtüşmektedir. Borç silsilesi içindeki çevre bölgelere Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası (DB) önderliğinde çözüm olarak sunulan politika paketi, liberal politikalar çatısı altında toplanmış Washington Konsensüsüdür (WK). Mali disiplin, serbest ticaret, esnek döviz kuru politikaları, finansal serbestleşme, ihracata yönelik büyüme politikalarından oluşan WK, çevre bölgelere bir zorunluluk olarak dayatılmıştır. Ancak iddia edilenin aksine çevre ülkelerin borç krizleri 1970'lerde başlayan neoliberal dönüşümün ardından sıklaşmıştır. Bu tezata uluslararası örgütlerin cevabı ise WK'nin yönetim, özelleştirme, bağımsız idari otoriteler vb. politikaları içerecek biçimde güncellenmiş hali, Post WK'dir.

Covid 19 salgını, süregelen dış borç krizi içindeki çevre ülke ekonomilerini daha büyük bir çıkmaza sürüklemiştir. Çevre bölgelerin krizine yönelik uluslararası kuruluşların iddiası önerilen politika paketlerinin yanlış uygulanması iken heterodoks çalışmalar durumu kapitalizmin krizlere içkin olması ile açıklamaktadır. Ana akım literatür az gelişmişliğin (çevre olmanın) nedenini kapitalist sistem dışında aramakta ama çözümü kapitalist sistem içinde sunmaktadır. Böylece az gelişmişliğin sürekliliği ile kapitalist sistem arasındaki sürekliliği göz ardı etmektedir. Ek olarak, çevre ülke olmaktan kurtulmaya yönelik çözüm önerileri de ülkelerin yapısal farklılıklarını, özgül koşullarını içermeyen, aşağı yukarı on yıllardır önerilen aynı politikalarlardır.

Bu çalışmanın amacı, çevre ülkelerin, Covid 19 küresel pandemi krizi ile daha da şiddetlenen borç krizlerini ekonomi politik bir düzlemde, Bağımlılık Okulu'na referansla ve Jason W. Moore aracılığı ile literatüre giren kapitalosen kavramına atıfla değerlendirerek çözümün kapitalist sistem dışında olduğunun ortaya konulmasıdır.

Çalışma çevre ülkelerin kapitalist sistem için gerekli olduğu ve kapitalist yeniden üretim sürecinin çevre coğrafyanın sağladığı ucuz ham madde, ucuz emek gücü, geniş tüketici potansiyeli, süreklileşen kredi borç ödemeleri olmadan sekteye uğrayacağı sonucuna ulaşmıştır. Çevre olmaktan kurtulmanın yolu kapitalist sistem dışında aranmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Borç Krizi, Bağımlılık Okulu, Kapitalosen, Covid 19.

ABSTRACT

The years in which the debt crises of the periphery countries worsened and the period of neoliberal paradigm shift coincide. The policy package presented as a solution to the periphery regions within the debt chain, under the leadership of the International Monetary Fund (IMF) and the World Bank (WB), is the Washington Consensus (WK), gathered under the roof of liberal policies. WK, which consists of fiscal discipline, free trade, flexible exchange rate policies, financial liberalization, and export-oriented growth policies, has been imposed on the surrounding regions as a necessity. Nevertheless, contrary to what is claimed, debt crises of periphery countries became more frequent after the neoliberal transformation that started in the 1970s. The answer of international organizations to this contrast is WK's governance, privatization, independent administrative authorities, etc. The updated version to include policies is Post WK.

The Covid 19 epidemic has dragged the economies of the surrounding countries, which are in the ongoing foreign debt crisis, to a greater stalemate. While the claim of international organizations for the crisis of the periphery regions is the incorrect implementation of the proposed policy packages, heterodox studies explain the situation with the immanence of capitalism in crises. Mainstream literature seeks the cause of underdevelopment (being the environment) outside the capitalist system, but offers the solution within the capitalist system. Thus, it ignores the continuity between the continuity of underdevelopment and the capitalist system. In addition, the solution proposals for getting rid of being a periphery country are the same policies that have been proposed for decades, which do not include the structural differences and specific conditions of the countries.

The aim of this study is to reveal that the solution is outside the capitalist system by evaluating the debt crises of the surrounding countries, which are exacerbated by the Covid 19 global pandemic crisis, on a political economy, with reference to the Addiction School and with reference to the concept of capitalocene, which entered the literature through Jason W. Moore.

The study has concluded that the periphery countries are necessary for the capitalist system and the capitalist reproduction process will be interrupted without cheap raw materials, cheap labour power, large consumer potential, and continuous loan debt payments provided by the periphery geography. The way to get rid of being an periphery country should be sought outside the capitalist system.

Keywords: Debt Crisis, Dependency School, Capitalocene, Covid 19.

GİRİŞ

Neoliberalizmin hegemonyasını kurduğu 1970'lerden itibaren, neoliberal politikalar kalkınmanın ve refahın tek alternatifi olarak sunulmuştur. Temelde mali disiplin, serbestleştirme ve özelleştirme politikalarından oluşan bu politika paketi Washington Konsensüsü (WK) olarak adlandırılmaktadır (Williamson, 1990; 1993). Çevre ülkelere dayatılan politikaların istenen sonuçları vermemesinin ardından WK, 1990'larda Post Washington Konsensüsü (PWK)'ne dönüştürülmüştür. PWK, WK'ye ek; yönetim, mali kurallar, enflasyon hedeflemesi, merkez bankası bağımsızlığı gibi bir dizi ek reform önerisini içermektedir (Rodrik, 2006: 978). Neoliberalizmin küreselleşmeye başladığı 1990'lardan itibaren ise neoliberal küreselleşmecî politikalar, refahın küreselleşmesinin yegâne yolu olarak çevre ülkelere tanıtılmıştır.

1970'lerde krizin ortasında bulunan çevre ülkelere IMF, DB gibi uluslararası örgütler tarafından şartlı krediler karşılığında dayatılan tek tip politika önerileri, krizlere çözüm olmak bir yana, krizleri süregelen hale getirmiştir. Ülkelerin yapısal özelliklerini, az gelişmiş kurumsal ve mali kapasitelerini, tamamlanmamış birikim süreçlerini göz önünde bulundurmadan önerilen politikaların özünde belirtildiği üzere serbestleştirme ve metalaştırma yani piyasalaştırma yer almaktadır. Özellikle finansallaşma ve finansal küreselleşme süreçleri sürekli dış borç krizleri ile boğuşan çevre ülke ekonomilerini küresel mali sermaye için kârlı birikim alanlarına dönüştürmüştür. 1900'lerdeki emperyalist araçların yerini 1970'lerden itibaren Harvey'in "yeni emperyalizm" araçları olarak nitelediği neoliberal politikalar almıştır. Gelişmiş dünyadaki kapitalist sermaye birikimi krizlerini ötelemenin, "zaman satın almanın" (Streeck, 2016) araçlarından biri de finansallaşma (krediler, borçlandırma) ve krizlerin yönlendirilmesidir (Harvey, 2007: 36-37).

1970-1980'lerde borç krizi içinde bulunan çevre ülkelerin çarpık bir biçimde küresel finansallaşma sürecine entegre edildiği 1990'lar krizlerin çevre ülkelerde art arda yaşandığı yıllardır. 1994 Meksika ve Türkiye krizi, 1997 Asya krizi, 1998 Rusya Krizi, 2001'de yeniden Türkiye krizi gibi refahın değil krizlerin küreselleştiği yıllara tanık olunmuştur. Çevre ülkelerin 2008-2009 küresel finansal krizinin de etkisiyle 2010'dan itibaren süregelen bir kriz döngüsünde olduğu iddia edilmektedir. Gelişmiş ekonomilerde de küresel finansal krizin yarattığı durgunluğun 2019 yılında henüz aşamadığı belirtilmektedir (Kose vd., 2021a: 12). 11 Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ)'nün Covid 19 virüsünü pandemi olarak ilan etmesi zaten durgunluk içinde bulunan dünya ekonomisini daha çarpıcı bir resesyona sürüklemiştir. Lakin zayıf mali kapasite koşullarında borç krizi altındaki çevre ülke ekonomilerinde, özellikle düşük ve orta gelirli ülkelerde, durum daha da ağır seyretmektedir. Dünya ekonomisine borçlanarak eklenen çevre ülkeler için Ortodoks çözüm önerileri mali disiplin ve kemer sıkma politikaları başlıkları altında toplanmaktadır.

Bu çalışma ilk olarak çevre ülkelerin borç ve borç krizlerine yönelik Ortodoks politika tavsiyelerine yer verilecektir. Ardından, krizlerin sisteme içkin olduğu kabulünden hareketle,

borç krizlerinin sermaye birikimi sürecindeki rolü, Nelson'ın Covid 19 krizi ile Kapitalosen kavramını ilişkilendirmesi üzerinden değerlendirilecektir.

AZ GELİŞMİŞLİĞİN KÖKENİNE YÖNELİK İKİ FARKLI DEĞERLENDİRME

Bağımlılık okulu yazarları az gelişmiş bölgeler için çevre (periferi) kavramını tercih etmektedir. Uluslararası örgütler ise az gelişmiş bölgeler için genellikle az gelişmiş ülke kavramını veya daha naif görünen ve tarihsel ilişkileri göz ardı eden gelişmekte olan ülke kavramını tercih etmektedir.

1971'den bu yana Birleşmiş Milletler, 'en' az gelişmiş ülkeleri yapısal, tarihsel ve ayrıca coğrafi nedenlerle kalkınma süreçlerinde oldukça dezavantajlı sayılan devletler kategorisi, sürdürülebilir kalkınmanın önündeki en ciddi yapısal engellerden mustarip düşük gelirli ülkeler olarak tanımlamaktadır. Az gelişmiş ülkelerin belirlenmesinde, kişi başına gelir (kişi başına gayri safi milli gelir); insan varlıkları (beslenme, sağlık, okula kayıt ve okuryazarlık göstergeleri); ekonomik kırılganlık (doğal ve ticaretle ilgili şokların göstergeleri, şoklara fiziksel ve ekonomik maruz kalma ve küçüklük ve uzaklık) olmak üzere üç kıstas kullanılmaktadır (UNCTAD, t.y.). Az gelişmiş ülkeler, uluslararası kuruluşlar tarafından yapılan bir sınıflandırmaya göre, özellikle düşük ekonomik ve insani gelişme düzeyine sahip ülkeler biçiminde tanımlanmaktadır (Eurostat, t.y.). Az gelişmiş ülke kavramı yerine kullanılan gelişmekte olan ülke tanımlaması yoksul ekonomilerin kalkınmasının gelişmiş ekonomileri izlemek olduğuna atıf yapan, sömürgeciliği perdeleyen ideolojik bir kullanımdır (Yüksel, 2016: 24). Biz bu çalışma da az gelişmişliğin kökenini -totolojik olmamak adına- Bağımlılık Teorisi'ne atıfla değerlendirmeyi tercih etmekteyiz.

Neo-Marksist azgelişmişlik ve gelişme teorileri, kısmen büyüme ve modernleşme teorilerine bir tepki olarak, kısmen de emperyalizmin etkisine ilişkin uzun süredir devam eden bir tartışmanın sonucu olarak 1950'lerde ortaya çıkmıştır. Erken Neo-Marksist teoriler öncelikle bağımlılık teorileri olarak bilinmektedir. Büyük ölçüde Latin Amerikalı yapısalcılardan ve ekonomik olarak geri kalmış ülkeler ile ileri derecede sanayileşmiş ülkeler arasındaki ticari ilişkilere ilişkin analizlerinden etkilenmişlerdir (Martinussen, 1997: 85). Paul Sweezy, Paul Baran, Andre Gunder Frank, Samir Amin, Immanuel Wallerstein -aralarında farklar olmakla beraber- bu teorinin öncüleri arasında sayılmaktadır. Bağımlılık bir azgelişmişlik teorisidir. Temel iddiaları, dünya ekonomisinin çevresine sürgüne gönderilen yoksul ülkelerin, merkezin zengin uluslarının kölesi olarak kaldıkları sürece gelişemeyecekleridir (Velasco, 2002: 44). Yani az gelişmişlik ve gelişmişlik birbirine bağımlıdır. Az gelişmişliğin nedeni gelişmiş ülkelerle kurulan ilişkidir, bu ilişki ise gelişmiş ülkelerin çıkarları uğruna diğer bölgelerin sömürülmesi yani az gelişmişliğini sürekliliği üzerine yükselmektedir (Yüksel, 2016: 94). Bağımlılık okulu merkez ve çevre (periferi) kavramlaştırmasını kullanmıştır. Merkez çevreyi yönetir ve çevreyi kendine bağımlı kılar. Ek olarak, yeni uluslararası ekonomik sistemde tüm ülkelerin bir dereceye kadar birbirine bağımlı olduğu kabul edilir ve dolayısı ile bağımlılık aslında 'karşılıklı bağımlılığı' içermektedir (Hills, 1994: 170, 172). Gelişmiş ülkelerin dayattığı neoliberal politikaların kalkınmanın tek yolu olduğu savını eleştiren bu okul, az

gelişmişliğin nedeninin gelişmiş ülkelerin gelişme dinamikleri içerisinde aranması gerektiğini ileri sürmüştür (Karaş, 2017: 246). Bağımlılık okulu, temelde ekonomik artığın çıkarılmasının farklı biçimleri ve merkeze artık transfer mekanizmaları dâhil olmak üzere, öncelikle çevrenin merkez tarafından sömürülmesi ile ilgilenmiştir (Saad-Filho, 2005: 10). Üçüncü Dünya ülkeleri bağımlılıklarından kurtulamazlar, çünkü uluslararası sistemle bütünleşme biçimleri sanayileşmelerini engelleme eğiliminde olup, ekonomilerini tarım veya madencilikle bağlantılı daha az dinamik büyüme biçimlerine havale etmiştir (Smith, 1979: 249). Dolayısıyla, çevre ülkeler tedarik zincirine katma değer yaratmayan biçimde dâhil olmuşlardır.

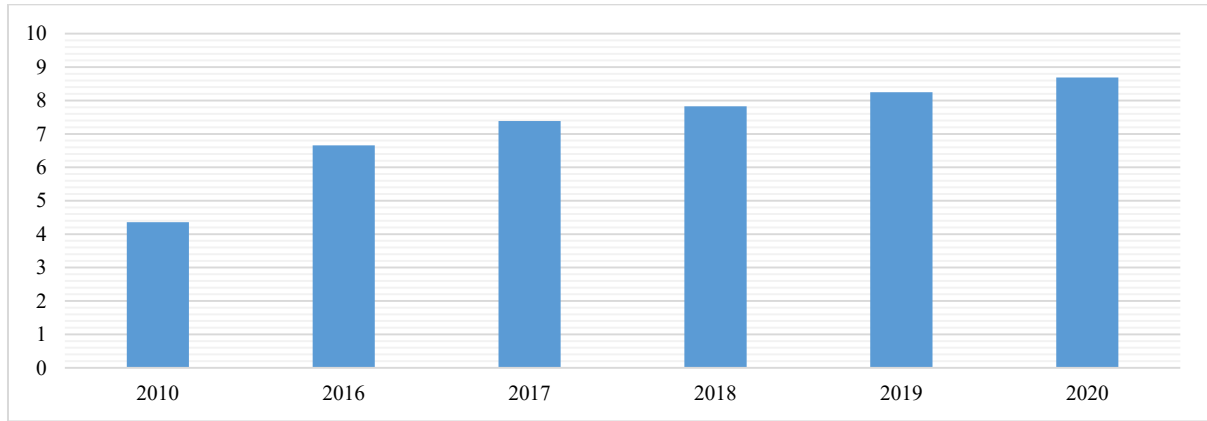
İlk olarak, bağımlılık teorisi tarihseldir. Merkez ve çevrenin farklı ama bağımlı roller üstlendiği bir mübadele ilişkileri ağına dayalı entegre bir dünya sistemi üzerine odaklanır. Çevre, 15. yüzyılın sonlarında ticari kapitalizmin genişlemesiyle dünya sistemine dâhil edilmiş ve o zamandan beri farklı bağımlılık türlerine maruz kalmıştır. Bu bağımlılık, Kolonyal dönemde ticari, geç 19. yüzyılın itibaren endüstriyel-finansal, yirminci yüzyılın ortalarından beri teknolojik-endüstriyel bağımlılık biçimini almıştır. Bu aşamalarda sömürgecilik, emperyalizm ve eşit olmayan ticari ve mali ilişkiler, merkeze artı değer transferlerine yol açmıştır. Çevrenin geri kalmışlığı ve ortodoks iktisatçıların iddia ettiği gibi kapitalist gelişmenin 'eksikliğinden' değil, kapitalist sömürü ve bağımlılıktan kaynaklanmaktadır. İkincisi, bağımlılık, özellikle asalak bir komprador yönetici sınıf veya lümpen burjuvazi olmak üzere, çevrede kendine özgü sosyal yapılar yaratmaktadır. Tipik olarak, bu sınıf, merkez adına yerel halkın sömürülmesini yönetir. Bağımlılık, merkezdeki seçkinler ile çevredeki komprador sınıf arasındaki çıkarların uyumlaşmasına dayanır. Üçüncüsü, çevredeki artık değer, eşitsiz mübadele, ulus ötesi şirketler tarafından yapılan havaleler, finansal işlemler, borç geri ödemesi ve sermaye kaçışı yolları merkeze aktarılır. Bağımlılık teorisyenlerine göre çevre ancak bağımlılık ilişkilerinin ve komprador sınıfının ortadan kaldırılması ile gelişebilir (Saad- Filho, 2005: 11-12).

Özetle, Bağımlılık Okulu'na göre az gelişmişlik bölgelerin yoksulluğu gelişmiş ülkelerin zenginliğinde gizlidir, dolayısı ile kapitalist sistemin dinamiklerine içkindir. Gelişmiş ülkelerin sermaye birikiminin sürekliliği, az gelişmiş ülkelerin az gelişmiş olarak kalmaya devam etmesine bağlıdır. Az gelişmiş ülkeler ise ucuz emek gücü sağlamak, ithalat, borçlanma vb. ile gelişmiş ülkelere bağımlıdır ve aynı zamanda birikim alanı açmaktadır. Az gelişmişlikten kurtulmanın yolu bu bağımlılığın kırılmasında, kapitalist sistemin dışında saklıdır. Andre Gunder Frank ve Samir Amin gibi bağımlılık teorisyenleri merkezin çevre pahasına büyüdüğünü vurgularken ve tek çözümün dünya ekonomisinden tamamen kopmak olduğunu ortaya koymaktadırlar (Velasco, 2002: 44).

ÇEVRENİN BORÇ KRİZİ: EKONOMİK TSUNAMİ¹

Az gelişmiş ülkeler, 2010'dan itibaren süregelen bir borç krizi ile boğuşurken, Covid 19 pandemisi ile daha da sarsılmıştır. Kose vd. (2021a: 12), az gelişmiş ülkeler ve yükselen ekonomilerin borç dalgalarını dört tarihsel döneme ayırarak incelemektedir: 1970- 1989 dönemi, 1990-2001 dönemi, 2002-2009 dönemi ve 2010 sonrası dönem. İlk iki kriz dalgasını tetikleyen düşük faizli kredilerdir. Ancak ilk kriz kamu borcunu ağırlaştırırken ikinci kriz döneminde özel sektör borcunda daha büyük artışlar meydana gelmiştir. Üçüncü kriz dalgasının 2008-2009 küresel krizi ile daha da ağırlaşması tahmin edilen bir sonuç olmuştur. Dördüncü kriz dalgasının önceki borç dalgalarından farkı ise öncekiler daha ziyade bölgesel krizler iken son dalganın daha geniş ölçekli olmasıdır (Kose vd., 2021a: 11, 17-19; 2021b). Krizlerin şiddetini ortaya koymak adına, spesifik olarak, az gelişmiş bölgelerin düşük ve orta gelirli ülkelerinin borç verilerinin kullanılması tercih edilmiştir.

Şekil 1, 2010 ve 2016 sonrası dönemde (dördüncü dalga), düşük ve orta gelirli ülkelerin milyar dolar cinsinden toplam dış borç stokunu göstermektedir. Düşük ve orta gelirli ülkelerin kırılganlıklarını görmek adına dış borç stokunun kullanılması tercih edilmiştir. Şekil 1'de, 2010'dan 2016 yılına ve 2016 yılından 2020 yılına kadar toplam dış borç stokunda artış eğilimi olduğu görülmektedir. 2010 yılında 4,36 milyar dolar olan dış borç stoku 2020 yılı itibari ile yaklaşık 8,7 milyar dolara ulaşmıştır. Bu ülkelerin az gelişmiş ülkelerin en düşük ve orta gelirli bölümü olduğu, düşük ekonomik büyüme, işsizlik, döviz kuru sorunları, düşük hükümet gelirleri ile mücadele ettikleri de göz önünde bulundurulduğunda, pandemi koşulları hesaba katılmadan dahi, ciddi risk altında oldukları söylenebilir.

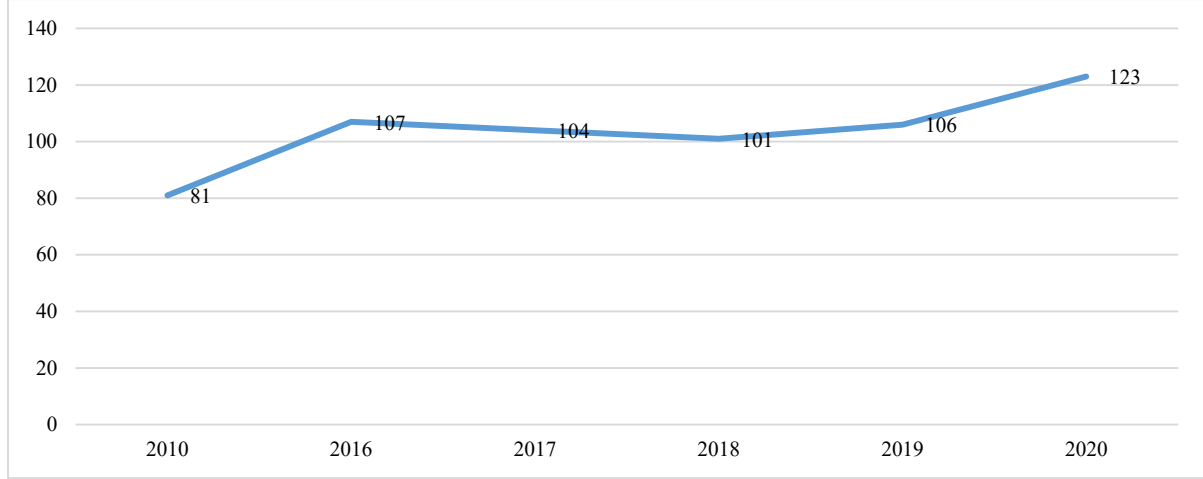
Şekil 1. Düşük ve Orta Gelirli Ülkelerde Toplam dış borç stoku (Milyar \$)

Kaynak. DB, 2022: 33

Şekil 2'de ise düşük ve orta gelirli ülkelerin borçlarını geri ödeme noktasındaki kırılganlıklarını daha iyi açıklayabilmek adına, ihracatın toplam dış borcu karşılama oranına yer verilmiştir. Şekle göre, 2010 yılından 2020 yılına kadar toplam dış borç stokunun ihracata oranı artmış, yani ihracatın dış borçları karşılama oranı azalmıştır. Ülkeye yabancı para

¹Az gelişmiş ülkelerin yaşadığı borç krizini şiddetini ortaya koymak adına kullanılan bu kavramsallaştırma Stiglitz ve Rashid, (2020: 1)'den alınmıştır.

girişinin en temel yolu olan ihracatın dış borçların altında kalması, bu ülkelerin rezerv sorunları ve pandemi koşullarında ülkelerden sermayenin kaçtığı düşünüldüğünde, durumun ciddiyeti daha da belirginleşmektedir.

Şekil 2. Düşük ve Orta Gelirli Ülkelerde İhracatın Dış Borç Stokunu Karşılama Oranı (%)

Kaynak. DB, 2022:33

Güncel durumu anlamak adına 2008 sonrası döneme bakmak gerekmektedir. 2008'den sonra az gelişmiş ülkelerde artan borçluluğun nedenlerinden biri, olağandışı düşük uluslararası faiz oranları ve yüksek küresel likidite seviyeleridir. En az gelişmiş ülkeler dâhil olmak üzere, bu durum az gelişmiş bölgelerin ticari finansmana erişimi artırmıştır. Borçlardaki artışın aksine aynı dönemlerde ekonomik büyüme ise birçok az gelişmiş ülkede 2000'lerin ilk yıllarının gerisinde kalmıştır. Bu durum az gelişmiş dünyanın borçlarını geri ödeyememe riskini daha da arttırmaktadır. Hatta Ocak 2020'ye kadar, en az gelişmiş ülkelerin %44'ünün ve diğer düşük gelirli ülkelerin zaten yüksek risk altında olduğu belirtilmektedir. Bu riskler, düşük gelirli ülkelerle sınırlı değildir. Dünya nüfusunun %75'ine ve dünya yoksullarının %62'sine ev sahipliği yapan orta gelirli ülkeler de borç krizine, pazar erişimini kaybetmeye ve sermaye çıkışlarına karşı oldukça savunmasızdır (UN, 2020: 4). Bu koşullar altında, yaklaşık 50 yıldır az gelişmiş ülkelerin borç krizinde olmakla birlikte pandemi dönemi ile krizin ağırlaşması beklenen bir sonuç olmaktadır ve önümüzdeki yılların verileri ortaya çıktıkça durum somutlaşacaktır. 1980'lerde Latin Amerika'nın ya da 2008 küresel krizinden sonra Yunanistan'ın deneyimlerinden hareketle, borç krizlerinin süregelen, uzun süreli durgunluğa neden olma riskleri de söz konusudur (İsgut, 2021: 151).

Covid 19 salgını küresel ekonominin belirsizlikler içinde olduğu döneme denk gelmiştir. Bu belirsizliklerin kaynaklarını şöyle sıralayabiliriz. İlk olarak, dünyanın en büyük ikinci ekonomisi olan Çin ekonomisi, kırk yıllık en düşük büyüme düzeyindedir. İkincisi, 2008 yılı küresel krizinden on yıl sonra dünyanın tüm büyük ekonomilerinde 'senkronize bir ekonomik yavaşlama' yaşanmaktadır. Üçüncüsü, küreselleşmenin ortadan kalkma süreci devam ettiği için uluslararası ticaret artık küresel ekonomik büyüme için kilit bir motor değildir.

Dördüncüsü, üretkenlikteki büyüme oranı, özellikle tüm büyük ekonomilerde düşmeye devam etmiştir. Beşincisi, deflasyon küresel makroekonomik ortamda bir norm haline geldiği için makroekonomik politikalar, tüm büyük ekonomilerde ekonomik büyümeyi artırmada etkisizleşmiştir. Altıncısı, mali genişlemeden kaynaklanan küresel borç seviyelerinde endişe verici derecede yüksek bir artış olmuştur. Yedincisi, küresel finansal sistemde artan finansal kırılmalıklar ve uluslararası emtia piyasalarında istikrarsızlık ortaya çıkmıştır. Son olarak, birçok ülkede gelir eşitsizliği artıyorken, açık bir ekonominin sürdürülmesi de dâhil olmak üzere yapısal reformların gerçekleştirilmesi için hükümet politikalarına çok fazla baskı yapılmaktadır (Song ve Zhou, 2020: 4). Bu belirsizlikler ve durgunluk ortamında Covid 19 salgının etkisi, özellikle az gelişmiş bölgeler için daha ağır sonuçlar yaratmıştır. Pandemi döneminde mevcut durgunluğa ek ortaya çıkan ekonomik daralmanın nedenlerini şöyle sıralayabiliriz (Caracciolo, 2020: 2):

- (i) Ölümler ve enfeksiyonlar nedeniyle işgücü arzında doğrudan kayıp ve ilişkili tıbbi maliyetler;
- (ii) Kapanma ve sosyal mesafe gibi hükümetin ilaç dışı müdahaleleri nedeniyle işgücü arzında daha fazla kayıp;
- (iii) Kapanmalar ve belirsizlikteki artış nedeniyle hane halklarının tüketim eğiliminde ve firmaların yatırım yapma eğiliminde düşüş;
- (iv) Ticaretin ve küresel değer zincirlerinin bozulması açısından küresel etkileşimler;
- (v) Kriz öncesi ekonomik dengeye dönüşü engelleyen olası histerik etkiler.

Hem gelişmiş ülkeler hem düşük ve orta gelirli ülkeler hali hazırda ekonomik sorunlar yaşarken, Covid 19 pandemisi ile zaten sınırlı olan sermayenin az gelişmiş ülkelere kaçması, borçların döviz cinsinden alınmasından kaynaklı sorunlar, ihracatın daha da azalması, hükümet gelirlerinin ve rezervlerin düşmesi, işsizlik artışı, devlet tahvillerinde artış bu ülkeleri iflasın eşiğine sürüklemiştir (Stiglitz ve Rashid, 2020: 3-6, 10-11).“Salgın, hükümetleri, nüfuslarını ve ekonomilerini korumak için gerekli önlemler almak ile borç servisi ödemelerine ayak uydurmak arasında seçim yapmaya zorlamaktadır” (Laskaridis, 2021: 201).

Özetle, dünya nüfusunun üçte ikisi (Çin hariç) az gelişmiş bölgelerde yaşamaktadır ve bu bölgeler Covid 19 krizinden sonra eşi görülmemiş ekonomik zararlar ile karşı karşıyadır (UNCTAD, 2020). Covid 19 sürecinde ülkelerin virüse karşı önlem amacı ile tam veya kısmi kapanmalara gitmelerinden ötürü pandemi krizi Büyük Kapanma olarak adlandırılmaktadır. Büyük Kapanmanın, Büyük Buhrandan sonra en sarsıcı durgunluk dönemi olduğu, hatta 2008 yılı Büyük durgunluğundan daha ağır sonuçlar yarattığı belirtilmektedir. Büyük Kapanma, Büyük Buhran'dan sonra ilk kez hem gelişmiş hem gelişmekte olan ülkeleri birlikte durgunluğa itmiştir (Song ve Zhou, 2020: 2-3). Ancak, gelişmiş ülkelere ek yükselen ekonomiler ve az gelişmiş ülkeler, sınırlı mali kapasiteleri ve daha zayıf sağlık sistemi

koşullarında mevcut krizle mücadele etmeye çalışmaktadır (Song ve Zhou, 2020: 3). Az gelişmiş bölgelerin şiddetlenen borç krizlerine yönelik olarak hem uluslararası örgütlerden hem de akademik camia tarafından çözüm önerileri sunulmaktadır. Bu çözüm önerilerine ilişkin bir sonraki bölümde yapacağımız eleştiriler, sunulan politika önerilerinin krizleri çözmekten ziyade süregelenleştirdiği iddiası üzerine yükselmektedir.

ÇEVRENİN BORÇ KRİZİNE YÖNELİK ANA AKIM ÇÖZÜM ÖNERİLERİ VE ELEŞTİRİSİ

Covid 19 virüsü, önce Çin'den gelen tedarik zincirlerini bozmuş, ardından ise ekonomik şok, uluslararası seyahat yasakları ile havayollarını, gemi seyahatlerini ve turizmi sekteye uğratmıştır. Bunları hükümetin zorunlu kıldığı sokağa çıkma ve fiziksel mesafe kısıtlamaları; restoran ve eğlence mekânlarının, hizmet sektörlerindeki ofislerin kapatılması takip etmiştir ve tüm sektörler bu süreçlerden olumsuz etkilenmiştir (Makin ve Layton, 2021: 340).

Covid 19 salgının yarattığı bu olumsuzlukları aşmak için salgın süresince devletin mali önlemlerinin gerekliliği vurgulanmaktadır (IMF, 2020: 13; Caracciolo, 2020:5). Bu doğrultuda dünya çapındaki hükümetler ve merkez bankaları, Covid krizine karşı koymak için geniş kapsamlı mali ve likidite destek önlemleri uygulamıştır. Bu uygulamalar likidite ve hükümet harcamaları artışı; vergi indirimi ve transferler olarak kendini göstermiştir. Özellikle para politikasının gevşetilmesi ve işletmeler için acil kredi desteği olmak üzere, işletmeyi ve istihdamı desteklemek üzere arz yönlü önlemlere başvurulmuştur (Makin ve Layton, 2021: 348).

Ancak salgınla mücadele için devletin kamu maliyesi araçları ile müdahalesine yönelik çağrı, ekonomik olarak az gelişmiş ülkelerde bir anlam ifade etmemektedir. Covid 19 salgını için “sağlık ve ekonominin ikiz krizi” (Song ve Zhou, 2020: 5) söylemi kullanılmaktadır. IMF, DB gibi uluslararası kuruluşlarca yardım sağlanmakla beraber; sağlık sistemi az gelişmiş, yoksul ve az gelişmiş mali kapasiteleri sınırlı ekonomilerde ikiz krizin bedeli daha ağır olmuştur. Az gelişmiş ülkelerde savunmasız çalışanları ve işletmeleri desteklemek, Covid 19 hastalarına bakmak için gereken toplam fonların, GSYH’lerinden yaklaşık %10 daha fazla olduğu iddia edilmektedir (Bolton, 2020:1). Az gelişmiş ekonomilerde ülke bazında hükümetçe sağlanan Covid 19 kurtarma paketlerinin değeri ise Hindistan’da GSYH’nin %8, Brezilya’da %2,9’u, Türkiye’de %1,9’u civarındadır. Zaten borç batağında olan az gelişmiş ülkelerde pandemiden kaynaklı temerrüt riskini de ekleyince hem sermayeyi çekmeleri hem de borçlanmaları daha da zorlaşmakta ve pandemiyi bu ülkeler için daha ölümcül bir hale getirmektedir (Arellano, 2021:1, 22).

Çarpıcı bir biçimde Avrupa ülkelerine sadece işletmelere verilen krediler veya kredi garantileri gibi likidite destek önlemleri AB-27 GSYİH’sinin%16,7’sini oluşturmaktadır. ABD’de ise Koronavirüs Yardım, İyileştirme ve Ekonomik Güvenlik (CARES) Yasası ile sağlanan vergi, harcama ve likidite destek önlemlerinin GSYİH’nin neredeyse %10’unu oluşturmuştur (IMF, 2020: 8-10).

Genişletici maliye politikası, gevşek para politikası, vergilerin affı vb. uygulamaların sonucu ise artan hükümet açıkları ve borçlardır. Borçlanmadaki artışın yeni bir kriz yaratmasının ve ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemesinin önüne geçilmesi için ise vergilerin arttırılması, borçların verimli alanlara kanalize edilmesi gibi özetle mali disiplini sağlamaya yönelik önlemlerin gerekliliği vurgulanmaktadır. Mali disiplini sağlamaya yönelik önlemlerin, özellikle kamu transferleri ve kamusal ücretler üzerindeki harcama kısıtlarının- vergileri arttırmaktan daha etkili bir biçimde- kamu borcunun azaltılmasında olumlu etkiler yaratabileceği savunulmaktadır. Politika setinin, borç konsolidasyonları, faiz dışı dengedeki iyileştirmeler ve sürdürülebilir ekonomik büyümenin bir kombinasyonu olmasının yararlı olacağı savunulmaktadır(Baldacci vd, 2010; Makin ve Layton, 2021: 348).

Salgının ulusal önlemlerin yanında küresel bir kalkınma paradigmasını da gerektirdiği ileri sürülmektedir. Covid 19 küresel kamusal mal olarak halk sağlığının başarısızlığı nedeniyle tüm ülkeler için bir kalkınma zorunluluğu yaratmıştır (Oldekop vd., 2020: 1, 3). Covid 19 krizini aşmak için öneriler şu başlıklar altında toplanmaktadır: yeni teknolojiler, dijitalleşme; yapısal reformlar (borçlanma, sermaye hareketliliğinin kısıtlanmaması, kamu açıkları vb. konularda) ve yeniden küreselleşme; küresel değer zincirlerinin oluşturulması ve iklim değişikliğine karşı alınacak önlemler (Song ve Zhou, 2020: 22; Oldekop vd., 2020: 2; Stiglitz, 2020, UNCTAD, 2020a; 2020b). Diğer bir öneri ise, hükümetlerin bilançolarının daha iyi yönetilmesinin krizlerin sıklığını ve bunlarla ilişkili maliyetleri önemli ölçüde azaltabileceğidir (Dooley, 2000:45). UNCTAD, az gelişmiş bölgelerin pandemi döneminde daha da ağırlaşan borç krizlerine ilişkin bir çözüm paketi sunmaktadır. Bu pakete göre, özel çekme haklarının genişletilmiş kullanımı yoluyla 1 trilyon dolar kullanılabilir hale getirilmelidir; Gelişmekte olan ülkelerin borçlu olduğu 1 trilyon dolarlık borç bu yıl iptal edilmelidir; Sağlık iyileştirilmesi için 500 milyar dolar gereklidir ve hibe olarak dağıtılmalıdır (UNCTAD, 2020a).

IMF düşük ve orta gelirli ülkelerin borçlarının askıya alınmasına ilişkin bir çağrıda bulunmuştur. Böylece, Ağustos sonu itibariyle 43 ülke, 2020 yılında Borç Hizmetini Askıya Alma Girişimi (DSSI) kapsamında, resmi ikili borç servisinin yüzde 75'inden fazlasını oluşturan yaklaşık 5 milyar ABD Doları tutarında geçici borç hizmeti askıya alma işleminden yararlanmaktadır (IMF, 2020: 1). Bu ülkelere yönelik borçları askıya alma vb. düzenlemeler ise özel sektör kreditorleri içermemesi, uygulamaya yeterince geçilmemesi, gönüllü bir çağrı olması vb. nedenlerle sınırlı kalmıştır (Stiglitz ve Rashid, 2020: 12 ve Laskaridis, 2021: 202).

Az gelişmiş bölgelerin Covid 19 ile ağırlaşan krizine yönelik uluslararası çözümler genel geçer önerilerden oluşmaktadır. Uzun vadeli ve yapısal değil, günü kurtarmaya dönük yardımlardır. Bu bölgelerin ulusal ölçekte alması gereken önlemler ise Washington Konsensüsü (WK) veya Post Washington Konsensüsü (PWK) bağlamında “önerilen” mali disiplin ve kemer sıkma politikalarından öteye gitmemektedir. 1970’lerde az gelişmiş ülkelerin krizini çözmeye yönelik bu önerilerin etkinliği, bu ülkelerin 50 yıldır süregelen krizlerine çare olmaması hatta yer yer şiddetlendirmesi üzerinden okunabilir. Tarihsellikten

yoksun analizlerin aksine, bahsi geçen bölgelerin çevre olarak kalması ve az gelişmişliği sistemin kendi içinde gizlidir ve geçmişte kolonyal politikaların, günümüzde ise neoliberal yeni emperyalist politikalarının ürünüdür. Sistemdeki çelişkilerden kaynaklı olarak yoksul olan bölgelerin içinde buldukları krizi sistem içinde çözmesi mümkün görünmemektedir. Bu bağlamda sistem dışında bir çözümün gerekliliği vurgulanmalıdır.

BORÇ KRİZLERİNİ KAPİTALÖSEN KAVRAMI İLE YENİDEN DÜŞÜNMEK

Covid 19 pandemisini değerlendirirken yeşil çevre ve iklim tartışmalarındaki yaşanan kavramsal dönüşüme atıf yapan Nelson (2020)'in dikkat çektiği nokta önem arz etmektedir. Yaşanan çevresel bozulmaları insanlık tarihi ile ilişkilendirerek açıklayan Antroposen kavramı yerine kapitalizm ile tarihsel ilişki kuran Kapitalosen kavramı Jason W. Moore aracılığı ile literatüre girmiştir (Kunkel, 2020). Nelson, pandemi döneminde uygulanan politikaları kapitalosene atıfla değerlendirmiştir. Bu bağlamda, kapitalizmin kriz dinamiğini içinde barındıran bir sistem olduğu kabulünden hareketle, Covid 19 krizi bu krizler silsilesinin güncel krizidir. Krizin niteliği, Batı ülkeleri krizin sorumluluğunu Çin'e yüklemeye çalışmasında da görülmektedir, aslında kriz kapitalizmin zayıflığının göstergesidir (Kunkel, 2020: 307). Özellikle sağlığın özelleştirildiği bölgelerde kriz daha ağır seyretmiştir. Neoliberal kapitalizm güncel krizine, neoliberal politikalar yerine güncel modelin dışına çıkarak kamu müdahalesi aracılığı ile cevap vermiştir.

Hem krizler hem borçlanma kapitalist sistemin işleyişini sekteye uğratan süreçler olmakta hem de sistemin devamlılığı için gerekli olan birikim sürecini işler kılmaktadır. Borçlandırma ve krizler kapitalist piyasa sisteminde sermaye için yeni birikim ve meta alanları yaratmaktadır (Karahanoğulları, 2012: 219-221). Marx'ın ilk birikim sürecinin aşamalarında biri olarak anlattığı borçlanma, kapitalist sermaye birikiminin sürekliliği yani sermaye ve karşıtlarının yeniden ve yeniden üretilmesini mümkün kılan güncelliğini koruyan araçlardan biridir (Marx, 2015: 718). Aynı zamanda borçlanma bağımlılık okulu tarafından da çevrenin merkeze bağımlılığını sürekli kılan bir alan olarak değerlendirilmektedir. Az gelişmiş ülkelerin borçlandırılması ile merkez ülkelerdeki finansal sermaye kendisine yayılabileceği alan bulmakta, faizler yolu ile de rantıye geliri elde etmektedir. Borçlarını ödemeyerek sürekli borç krizi içinde bulunan çevre ülkelerin merkeze bağımlılığı daha da artmaktadır ve az gelişmişlik zinciri kırılmamaktadır.

Krizler ise 2008 küresel krizinde olduğu gibi sermaye birikiminin bir elden diğerine geçmesinde rol oynamaktadır. Krizlerin manipülasyonu ise birikim sürecinin devamlılığı için önemli bir araçtır. Yine 2008 krizinde görüldüğü gibi bankalardan ziyade finansal danışmanlık kurumlarının kurtarılması ve finansal krizin mali krize, reel ekonomi krizine ve küresel krize dönüştürülmesi bir tercihi ortaya koymaktadır. Kamunun çıkarı, finansal sermaye lehine feda edilmiştir. Hatta reel sermaye finansal sermaye lehine, çevre ülkeler

gelişmiş ülkelerin finans sermayesi lehine feda edilerek krizden çıkmaya çalışılmıştır. Finansal kurumlar kısa süre içinde krizi atlatırken, mali kriz süregelenleşmiş ve yazında 'Büyük Durgunluk' olarak adlandırılmıştır. Neoliberal paradigmanın bu durgunluktan çıkış önerileri ise –ısrarla- yine mali disiplin, mali kurallar ve kemer sıkma politikaları etrafında şekillendirilmiştir. Lakin Covid 19 krizinin ardından, aynı 2008 küresel krizinde devletin maliye araçları ile göreve çağrılmasında olduğu gibi, devlet müdahalesinin gerekliliği vurgulanmıştır. Devletler mevcut krizi aşmak için maliye politikası araçlarını aktif biçimde devreye sokmuştur.

Benzer biçimde, 1970'lerde ilk olarak Pinochet darbesi ile çevre coğrafyaya tanıtılan neoliberal paradigmalardan günümüze kadar az gelişmiş bölgelerin borç krizleri şiddetini arttırarak devam etmektedir. Son olarak, Covid 19 pandemisi ile şiddetlenen borç krizi aslında kapitalist sisteme içkin bir krizdir ve krizin sistemin içinde çözülmesi olası görünmemektedir. Bu çelişki, son elli yıldır, merkez ülkelerin çevre ülkelerin her krizinde aynı politika önerilerini sunması ve önerilen politikaların krizi süregelenleşirmesi ve bağımlılığı arttırması örneğinden de görülmektedir. Az gelişmiş ülkelerin borç krizlerinin kökeni ile kapitalizmin tarihselliği arasında ilişki kurulması gerekli görünmektedir.

Dolayısı ile bu konumlanma noktasından kapitalist sistemin az gelişmişliğin sürekliliği üzerine kurulduğunu söyleyebiliriz. Az gelişmişliği ve gelişmişliği yaratan kapitalizmin kendisidir. Aynı zamanda bu sistem gelişmiş bölgeler lehine az gelişmişliği sürekli kılmaya ihtiyaç duymaktadır. Bu ilişki dikkate alındığında post-kapitalist bir çözümün gerekliliğine ulaşılabılır (Nelson, 2020). Ortodoks yazının aksine, az gelişmişliğin krizlerinin neoliberal kapitalist sistem içinde bir çözümünün olmadığını, sistemin az gelişmiş ülkeleri küresel ekonomiye ekleme biçiminin sorunlu olduğunu tekrar vurgulamaktayız. Az gelişmiş ülkeler için mevcut neoliberal kapitalizm sonrası bir çözüm gereklilik olarak ortada durmaktadır. Literatürde kapitalizm sonrasına ilişkin bu çalışmanın sınırlarını aşan farklı tartışmalar yer almaktadır².

SONUÇ

Az gelişmiş ülkeler yaklaşık 50 yıldır bir borç sarmalının içindedir. Borçlarını döndürecek mali kapasiteleri olmayan ülkeler, borçlarını borçla ödeyerek iflasa sürüklenmektedir. Özellikle 2019 yılında ortaya çıkan ve dünyaya yayılan Covid 19 küresel salgını ile zaten moratoryum noktasına gelmiş az gelişmiş ekonomiler daha da sarsılmıştır. Uluslararası örgütler tarafından borçların ertelenmesi ve ayni-nakdi destek sağlanması gibi önlemler alınmakla beraber, bu çözümlerin sadece günü kurtarmaya yönelik olduğu açıktır.

Kalkınmalarına katkı sağlayacak ekonomik koşullardan yoksul çevre bölgeler neoliberal paradigma dönüşümünden günümüze benzer politika önerilerine maruz kalmışlardır. WK ve PWK olarak özetlediğimiz bu politika önerilerini yani gelişmiş ülkeleri takip ederek az gelişmişlik sarmalından çıkacakları iddia edilmiştir. Ancak önerilen politikalar krizleri çevre

² Bkz. Mason (2016), Geiselberger (2017), Wallerstein vd. (2019)

lkeler için sürekli kılmaktan ileriye gidememi, kriz sarmalını ağırlatırmıtır. Az gelimi ülkeler veya bağımlılık literatürüne referansla periferi ülkelerin az gelimiliği ve krizlerinin özü kapitalist ilişkiler içinde gizlidir. Dünya ekonomisine sürekli olarak katma değer yaratmayan biçimde eklemelenmi, bağımlı olan bu ülkelerin yoksulluğu ve yoksunluğu sistemin kendisinden kaynaklıdır diyebiliriz. Kalkınma literatüründe mutlak stnlkler veya karşılaştırmalı stnlkler gibi ana akım teorilerden hareketle bu ülkelere tarım, hayvancılık gibi büyüme ve kalkınmanın kısıtlı olacağı alanlar bırakılmıştır. evre ülkelere biçilen rol dışa karşı bağımlılıktır. Bu bağımlılığın güncel araçlarından biri de evre ülkelerin dış borcudur.

Kapitalist sistem varlığını devam ettirebilmek adına hiç çekinmeden savaşlar, krizler, salgınlar çıkarabilmektedir veya mevcut salgını, krizi yönetebilmektedir. evre ülkelerin dış borç krizleri de kapitalist sermaye birikiminin devamlılığının unsurlarından biridir. Borçlar çevreyi merkeze bağımlı kılmakta, çevreyi merkez lehine yönetmeyi kolaylaştırmaktadır. Borçların karşılığında bir takım politika nerileri dayatılabilmektedir. Böylece gelimi ülkelerin çıkarları doğrultusunda az gelimi ülkelerin borç krizi yönetilmektedir. evre ülkelerin yoksulluğu gelimi coğrafya için ucuz emek gücü, ucuz ham madde, yüksek faiz, düşük vergi vb. demektir.

Her Őeyi insana atıfla açıklayan yaklaşımların aksine bu çalışmada az gelimiliğin ve evre ülkelerin mevcut krizlerinin kökeninin ‘kapitalosen’ ile açıklanacağı dnlmtr. Tüm bunlardan hareketle merkeze bağımlı olan periferi ülkelerin az gelimiliğinin nedeni insanların tembelleği değil kapitalosen, yani kapitalist sistemin kendisidir. Mevcut sistemin araçları ile az gelimilikten kurtulmak olası görünmemektedir. evre ülkelerin mevcut krizlerini açmalarının yolu, mevcut sistem dışında, daha eşit düzlemde bir çözümü gerekli kılmaktadır.

KAYNAKLAR

- Arellano, C., Bai, Y.ve Mihalache, G. (2020).Deadly debt crises: Covid-19 in emerging markets. *NBER Working Paper No. w27275*, <https://ssrn.com/abstract=3615471>
- Baldacci, E. and Gupta, S. ve Mulas-Granados, C. (2010). Restoring debt sustainability after crises: Implications for the fiscal mix. *IMF Working Paper No. 10/232*, <https://ssrn.com/abstract=1750721>
- Bolton, Patrick and Buchheit, Lee C. and Gourinchas, Pierre-Olivier and Gulati, Mitu and Hsieh, Chang-Tai and Panizza, Ugo and Weder di Mauro, Beatrice and Weder di Mauro, Beatrice, Born Out of Necessity: A Debt Standstill for COVID-19 (April 27, 2020). Center for Economic Policy Research; Policy Insight No. 103 (2020), Duke Law School Public Law & Legal Theory Series No. 2020-23, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3586785>
- Boratav, K. (2019). Sermeye hareketleri ve Türkiye'nin beş krizi. *Çalışma ve Toplum*, 60, 311- 324. <https://calismatoplum.org/Content/pdf/calisma-toplum-1781-51d7ce8e.pdf>
- Caracciolo, G., Cingano, F., Ercolani, V., Ferrero, G.M., Hassan, F.A., Papetti, A., ve Tommasino, P.M. (2020). Covid-19 and economic analysis: A review of the debate.
- Dooley, M. P. (2000). Debt management and crisis in developing countries. *Journal of Development Economics*, 63(1). 45-58.
- Eurostat. (t.y.). *Glossary:Least developed countries*. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Least_developed_countries
- Geiselberger, H. (2017). *Büyük Gerileme: zamanımızın ruhu üzerine uluslararası bir tartışma.* (Çev. Kolektif). Metis Yayınları.
- Harvey, D. (2007). Neoliberalism as creative destruction. *The Annals Of The American Academy Of Political And Social Science*, 610, 22-44. <http://www.jstor.org/stable/25097888>.
- Hills, J. (1994). Dependency theory and its relevance today: International institutions in telecommunications and structural power. *Review of International Studies*, 20(2), 169-186. doi:10.1017/S0260210500117875
- IMF. (2020). Fiscal Monitor, April 2020: Policies to support people during the covid-19 pandemic. <https://www.imf.org/-/media/Files/Publications/fiscal-monitor/2020/April/English/text.ashx>
- Isgut, A. (2022). Addressing sovereign debt challenges in the era of COVID-19 and beyond: The role of the United Nations. *Household consumption expenditure in Thailand during the first COVID-19 lockdown*, 149-192.
- Karaş, G. (2017). Bağımlılık teorisi perspektifinden DTÖ kapsamındaki korumacılık politikası araçlarının kullanımı. *International Journal of Public Finance*. 2 (2). 245-263.
- Kose, M. Ayhan; Nagle, Peter; Ohnsorge, Franziska; Sugawara, Naotaka. (2021a). Global Waves of Debt : Causes and Consequences. Washington, DC: World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/32809> License: CC BY 3.0 IGO.”
- Kose, M. Ayhan; Nagle, Peter; Ohnsorge, Franziska; Sugawara, Naotaka. (2021b). What Has Been the Impact of COVID-19 on Debt? Turning a Wave into a Tsunami. Policy Research Working Paper;No. 9871. World Bank, Washington, DC. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/36647> License: CC BY 3.0 IGO

- Karahanoğulları, Y. (2012).Değersizleşme eğilimi ve ekonomik kriz. *Toplum ve Bilim*, 124, 205-222.
- Kunkel, B. (2017).The Capitalocene. London review of the books. 39(5).
- Laskaridis, C. (2021) When push came to shove: COVID-19 and debt crises in low-income countries, *Canadian Journal of Development Studies / Revue canadienne d'études du développement*, 42:1-2, 200-220, DOI: [10.1080/02255189.2021.1894102](https://doi.org/10.1080/02255189.2021.1894102)
- Makin, A. J. ve Layton, A. (2021). The global fiscal response to COVID-19: Risks and repercussions. *Economic Analysis and Policy*. 69. 340-349,
- Martinussen, J. (1997). Society, state and market: A Guide to Competing Theories of Development, London: Zed Books.
- Mason, P. (2016), *Kapitalizm sonrası geleceğimiz için bir kılavuz*. (Çev. Şükrü Alpagut). Yordam Kitap.
- Oldekop, J. A., Horner, R., Hulme, D., Adhikari, R., Agarwal, B., Alford, M., Bakewell, O., ... Zhang, Y. F. (2020). COVID-19 and the case for global development. *World development*, 134, 105044. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2020.105044>
- Marx, K. (2015). *Kapital cilt 1*. (Çev. M. Selik ve N. Satlıgan). Yordam Kitap.
- Nelson, A. (2020). COVID-19: Capitalist and postcapitalist perspectives. *Human Geography*, 13(3), 305–309. <https://doi.org/10.1177/1942778620937122>
- Rodrik, D. (2006). Goodbye Washington consensus, hello Washington confusion? A review of the World Bank's economic growth in the 1990s: Learning from a decade of reform. *Journal of Economic Literature*, 44 (4): 973-987.
- Saad-Filho, A. (2005). The Rise and decline of Latin American structuralism and dependency theory.
- Smith, T. (1979). The Underdevelopment of Development Literature: The Case of Dependency Theory. *World Politics*, 31(2), 247–288. <https://doi.org/10.2307/2009944>
- Song, L.ve Zhou, Y. (2020). The COVID-19 pandemic and its impact on the global economy: what does it take to turn crisis into opportunity?. *China & World Economy*, 28(4), 1-25.
- Stiglitz, J. Ve Rashid, H. (2020). Averting Catastrophic Debt Crises in Developing Countries. *CEPR Policy Insight*, 104. 1-29.
- Tosunoğlu, Ş. ve Kasal S. (2021). Covid-19 sonrası küresel kamu borcu: olası sonuçlar ve mali politika önerileri. *Küresel mali sorunlar ve muhtemel çözümler* içinde ss. (455-482). Legal.
- UNCTAD. (2020a) March 30. UN Calls for \$2.5 Trillion Coronavirus Crisis Package for Developing Countries. Geneva: United Nations. <https://unctad.org/en/pages/newsdetails.aspx?OriginalVersionID=2315>.
- UNCTAD. (2020b). From the Great Lockdown to the Great Meltdown: Developing Country Debt in the Time of Covid-19. In Trade and Development Report Update (Issue April). United Nations.
- UNCTAD. (t.y.). *UN recognition of the least developed countries*. <https://unctad.org/topic/least-developed-countries/recognition>

Creation of the LDC category and timeline of changes to LDC membership and criteria. <https://www.un.org/development/desa/dpad/least-developed-country-category/creation-of-the-ldc-category-and-timeline-of-changes-to-ldc-membership-and-criteria.html>

- UN Secretary General. (2020). Debt and Covid-19: A Global Response in Solidarity. United Nations.
- Velasco, A. (2002). Dependency Theory. *Foreign Policy*, 133, 44–45. <https://doi.org/10.2307/3183555>
- Wallerstein, I., Calhoun, C., Mann, M., Collins, R., Derluagian, G. (2019). *Kapitalizmin geleceği var mı?*.(Çev. B. O. Doğan). Metis Yayınları.
- World Bank. (2020). *Covid 19: Debt service suspension initiative*. June 19. World Bank.
- Williamson, J. (1990). What means by policy reform. In J. Williamson (Ed.), *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?* (pp. 7-20.). Institute for International Economics.
- Williamson, J. (1993). Democracy and the “Washington consensus”. *World Development*, 21, 1329-1336.
- Williamson, J. (2003). The Washington consensus and beyond. *Economic and Political Weekly*, 38(15), 1475-1481.
- Yüksel, C. (2016). Yapısalci iktisat ve mali uyum: Ortodoks iktisat politikalarının yapısalci eleştirisi. Turhan Kitabevi.